

ГЕНЕЗА ТА СТАНОВЛЕННЯ СУДОВИХ ІНСТИТУТІВ КИЇВСЬКОЇ РУСИ

Биркович Олександр Іванович - кандидат юридичних наук, доцент кафедри теорії та історії держави і права Ужгородського національного університету

В статье исследованы исторические предпосылки становления судебных институтов Киевской Руси. Выяснено, что интенсивная внутренняя и внешняя торговля, общественное разделение труда (село и город), урбанизация жизненного пространства и введение христианства обусловили инволюционную трансформацию правового обычая, основанного на общественном осуждении аморальных поступков, в правовые нормы, кодифицированные в «Русской Правде», которые в единстве с рыночной площадью стольных городов стали основополагающими в судебной системе Киевской Руси.

Ключевые слова: институты государства и права, судебные институты, Вече, князь, «Русская Правда».

Articolul explorează fondul istoric al înființării instituțiilor judiciare din Rusia Kievleană. S-a constatat că comerțul intern și extern intensiv, diviziunea socială a muncii (rurală și urbană), urbanizarea spațiului de locuit și introducerea creștinismului au dus la transformarea involuțională a obiceiului potrivit, bazat pe condamnarea publică a actelor imorale, în norme juridice codificate în „Adevărul Rus”, care, în unison cu piața orașelor de fier au devenit fundamentale în sistemul judecătoresc a Rusiei Kievlene.

Cuvinte cheie: instituții de stat și de drept, instituții judiciare, Veche, prinț, „Adevărul rus”.

The article defines historical prerequisites for the establishment of judicial institutions of Rus's lands. It has been found that intensive internal and external trade, social division of labor, urbanization of living space and the introduction of Christianity caused the involuntary transformation of customary law into legal codes codified in the Rus's Pravda, which in unity with the market area of capital cities became fundamental in the judicial system of Rus's lands. It is proved that the judicial institutes were genetically related to the people's institutions and constituted the only state organism in the whole expanse of the Rus's lands.

Key words: Institute of Power and Law, Court of Institute, Viche, Prince, “Rus's Pravda”.

Постановка проблеми. У теорії та історії держави і права України до цього часу проблеми становлення і розвитку судових інститутів Української держави комплексно і всебічно не розкрито. Крім того, в існуючих наукових працях використовуються застарілі методологічні засади, які не дають можливості досягнути сутнісні характеристики суспільних форм буття і свідомості, які в єдності обумовили формування судових інститутів

ранньодержавного устрою України. Потребують також глибокого і всебічного осмислення інтереси та ціннісно-сміслові орієнтири давньоруського суспільства, які зумовили особливості інституційного оформлення судової влади.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. В останні десятиріччя українські дослідники спромоглися істотно відмежуватися від концептуальної моделі Української держави,

яку сформувала російсько-імперська і радянська історіографія. Окремі аспекти проблеми висвітлено в працях дослідників, зокрема Б. Андрусишина [1], М. Бурдіна [2], С. Сворака [9] та інших.

Постановка завдання. Метою даної статті є поглиблення історико-правових знань про становлення і розвиток судових інститутів давньоруської держави.

Виклад основного матеріалу дослідження. Передусім слід звернути увагу на місце і роль сформованої у IX ст. політичної суб'єктності русів-українців, завдяки якій відбулася консолідація спільнот окремих земель (поляни, кривичі, деревляни та ін.), етнічна свідомість поступово трансформувалася в національну. Основними факторами суспільного буття, які забезпечили інтенсивний процес українського державотворення, були, по-перше, суспільний поділ праці між селом і містом; по-друге, урбанізація політичного простору і виокремлення стольних міст; по-третє, інтенсифікація внутрішньої і зовнішньої торгівлі на нових ринкових, монетарних засадах. Згідно з археологічними даними, найбільшу роль у розвитку зовнішньої торгівлі відіграли арабські купці і варяги [7, с. 73-75]. Зовнішня і внутрішня торгівля забезпечила інтеграцію базових суспільних інтересів усіх суб'єктів господарювання, захисту їх майнових прав і впровадження передових на той час правових норм і судових інститутів. У договорі 907–911 рр. з Візантією містяться норми, згідно з якими майно і люди, які внаслідок стихійних лих опинилися на Руських землях, ставали під захист руського звичаєвого права [10, с. 31]. Водночас візантійське законодавство, тобто, по суті, римське право слугувало прикладом для руської практики у будь-яких справах стосовно землі, яка в Руських землях була приватною власністю. Дві візантійські збірки законодавства – *Ecloga* (VIII ст.) і *Procheiron* (IX ст.) були доступні у староруському перекладі. Крім того, могли використовуватися законодавчі кодекси у грецькому оригінальному варіанті. У руській практиці було введено певні модифікації візантійського законодавства, приміром, права продавця або його родичів викупити продану

землю, принаймні в межах певного часу. Такі обмеження впливали із «загальних понять закону і справедливості, властивих руському розуму» [3, с. 184].

Важливу роль у формуванні судових інститутів відіграли інститути самоврядування Київської Русі, започатковані в антсько-полянські часи і закріплені в давньоруській державі. Віче, пише М. Володимирський-Буданов, має доісторичне походження. Він посилається на Прокопія, який у VI ст. розказує про слов'ян, які сходяться для обговорення, «бо ці народи, слов'яни і анти, не управляються однією людиною, але здавна живуть в народоправстві, щасливі чи нещасливі випадки скликають їх у спільне зібрання». Друга епоха у розвитку народних зібрань – часи історичні (IX–X ст.), коли для вирішення справ сходяться в старше місто кращі люди всієї землі й обговорюють земські питання разом з городянами. Третя епоха вічевих зібрань (XI–XIII ст.) – період повного виокремлення цієї форми влади в самостійну і повного розвитку її прав. У сфері судової влади вічу спочатку належало право участі у всякому суді («пред вратами градскими творить вѣще и суды»). Вічу належав і суд політичний (над князями і посадниками): у 1097 р. у Києві суд над Галицькими князями за доносом князя Волинського надано вічу і боярам. Новгородське віче в 1136 і 1270 рр. проводить формальний суд над своїми князями з письмовим вироком; у Новгороді в 1141 р. відбувається суд і покарання посадника Якуна за зраду всім вічем [4].

Слід відзначити, що хрещення Русі привнесло в суспільне буття і суспільні форми свідомості ідею морального гріха і невідворотності покарання. В етнічній моральній свідомості русів-українців було розуміння аморальних вчинків людей та їх громадського осуду. Християнство розширило це розуміння і надало нового смислового значення, а саме моральної відповідальності людини як духовної істоти перед Богом та її покавання і прощення. Одночасно було запроваджено в суспільну свідомість поняття Вселенського суду Божого. Християнська церква привнесла в український соціокультурний і полі-

тико-правовий простір розуміння правових норм як канону, тобто правова норма стає інтенцією верховенства права.

Церква сприяла поширенню візантійського права в Київській Русі і, зацікавлена в захисті права власності на даровані їй землі, сприяла більш точному визначенню поняття власності. У підпорядкуванні церкви з усіх питань судочинства знаходились люди, які були під її юрисдикцією. Крім того, люди, які не були під юрисдикцією церкви, але вчинили злочини проти церкви і релігії, а також сімейні конфлікти і випадки, пов'язані з моральною провиною, підлягали церковному суду [3, с. 225–226].

Оскільки представники християнської церкви Київської Русі дотримувались релігійної моралі і вважалися носіями правди і справедливості, то держава доручала їм контролювати міри ваги, довжини та ін. та виконувати судові функції в повсякденному житті селян і міщан на ринкових площах. Саме тому центральна ринкова площа кожного міста набула чинності судового інституту. «Кожен, хто щось втратив або якщо в когось було щось викрадено, міг оголосити про це на ринковій площі свого міста». Покарання в період «Руської Правди» полягало у накладенні на злочинця грошової суми у вигляді штрафу. Прикметно, що «Правда» не передбачає смертної кари [3, с. 228–229]. Гроші як засіб купівлі-продажу в умовах ринкової монетарної економіки Руських земель стали інститутом міри покарання за протиправні злочини. Гуманістична традиція хліборобської цивілізаційно-правової культури українців сприяла тому, що в державі не існувало в'язниць та жорстокого фізичного покарання.

Слід звернути увагу на той незаперечний факт, що цивілізаційно-правова культура українців, у т.ч. судові інститути, сформувалась на основі етнічної духовності, яка не мала у своїй структурі поглядів на сутність природних і суспільних явищ, які б їх демонізували чи сакралізували. Аналізуючи українські міфи, І.Нечуй-Левицький стверджує, що вони «мають одну характерну прикмету: вони дуже близькі до природних форм. Ми

не бачимо в народній фантазії охоти до негарних, неестетичних велетенських міфічних образів, до тих величезних, страшних, головатих та рогатих богатирів з страшними антинатуральними інстинктами, які любить німецька і великоруська міфологія. Український народ у своїх міфах держиться міри; його фантазія любить правду і естетичність». Давнім українцям хотілося прихилити до себе ласку небесних сил, щоб «мати густо кіп на полі, багато роїв у пасіці.., пшениці і пашниці» [6, с. 4–6].

Сприятливі природно-кліматичні умови для сільськогосподарського виробництва забезпечили розвиток індивідуальних форм сімейного господарювання. Сільські і міські територіальні громади знаходилися у тісному взаємозв'язку і під визначальним впливом інститутів самоврядування – Віче як загального і військово-адміністративних формувань (тисяцького, соцького і десяцького). За Уставною грамотою Всеволода тисяцькому доручається «управляти всякая дела торговая, и гостиная, и суд торговый». Йому ж і соцьким належить охоронна поліція: заворушення в Києві 1147 р. вгамовує тисяцький. Від тисяцьких народних треба відрізнити княжих тисяцьких – предводителів княжої дружини – і тисяцьких пригородних, які заміняли посадників [4].

Суспільство та створені ним державно-правові інститути забезпечували миропорядок і правдиві взаємовідносини, тобто такі, що ґрунтуються на спільній згоді і загальноновизнаній правді. М.Грушевський, М.Володимирський-Буданов, Г.Вернадський та інші дослідники історії держави і права України акцентують увагу на тому, що поняття «ряд» означало, по-перше, розташування сімейних дворогосподарств, які пізніше стали іменуватися вулицями; по-друге, угоду, що укладалася між Віче і князем, в якій послідовно (в ряд), спочатку в усній формі, пізніше – письмово перелічувалися взаємні права і зобов'язання. Звідси беруть початок юридичні терміни «урядувати», «уряд», «порядок», «урядник», «рядовий». У структурі військово-адміністративного інституту тисяцького слід виділити основоположну оди-

ницю – рядового. Саме ці особи слідували за дотриманням миропорядку на своїх ділянках, виконуючи одночасно і судову функцію миротворця у випадку різного роду конфліктів, що виникали між сусідами, родичами тощо.

Використовуючи сучасні методологічні засади, зокрема герменевтику, маємо змогу дослідити на основі літописних свідчень смисложиттєві цінності, які містяться у ключових термінах першоджерел. Основними поняттями тогочасної державно-правової культури русів-українців були «мир», «правда», «благодать», «свобода», які стали основоположними у світотворенні і формуванні державно-правових інститутів, у т.ч. і судових. Згідно з висновками Г.Вернадського, М.Володимирського-Буданова, поняття «мир» стало для русів-українців національним суб'єктивним самоутвердженням. Поняття «правда» в тогочасному мисленні русів-українців мало два взаємопов'язані смислові значення – моральне і правове. Останнє практично означає справедливість. Тож можемо зробити висновок, що національно-правова суб'єктність русів-українців мала своїм змістом миропорядок на основі правди для досягнення благодаті і реалізацію й розширення свобод в соціокультурній, політико-правовій і духовній сферах. Тогочасна українська нація випродукувала миролюбну суб'єктність, яка забезпечувала можливість реалізувати кожній особі творчі здібності. Дослідники духовної культури відзначають, що руси-українці вірили в християнського Бога, шанували його і створили таку обрядову культуру, в якій хліборобські свята і обряди синтезувалися з християнськими віруваннями. Головним персонажем усіх українських свят є глава сімейного дворища, господар і його дружина, які реалізують Божу волю. Сім'я як первинна ланка соціально-економічного, громадсько-побутового і суспільно-політичного життя була носієм моралі і правдивого життя, яке базувалося на спільній праці. Водночас територіально-громадський благоустрій був спільним завданням глав сімейних дворищ, які були носіями влади і співтворцями її державних інститутів. Г.Вернадський

пише, що «слово «віче» відповідає французькому *parlement*, буквально – місце, де народ обговорює державні справи» [3, с. 203]. Тобто в цей час вже були створені передумови для інституціоналізації адміністративно-територіальних і судових структур парламентського республіканського типу. Це означає, що князь не мав монархічної влади і не був єдиним творцем права і судочинства. Народні збори спільною політичною волею їх учасників – повноправних глав приватновласницьких господарств, були провідним законотворцем. Рішення вічевих зборів стольних міст земель були обов'язковими для виконання князем та його дружиною, тисяцьким і його підлеглими та старостами пригородів.

Тривалий історичний період звичаєве право мало рекомендаційний характер для всіх співгромадян. У разі недотримання норм звичаєвого права громадська думка була основним регулятором поведінки співгромадян. У міру розвитку товарно-грошових відносин на внутрішньому і зовнішньому ринку громадська думка втрачала свою значимість, оскільки представники громад виходили на вищий рівень комерційної діяльності, яка потребувала регулювання правовими нормами, порушення яких підлягало судовому покаранню, а не лише осуду громадської думки. Для нормального і постійного функціонування судової системи потрібно було запровадити писані закони і надати їм державної юрисдикції, що і було втілено у «Руській Правді» та її подальших удосконалених редакціях [8]. Однією з передумов застосування правових норм у судовій системі було розуміння вартості збитків, завданих порушником. Суспільство як суб'єкт творення інститутів судової системи Руських земель визріло у розумінні різної міри споживчої вартості і духовної цінності, а відповідно були визначені покарання у вигляді різної міри грошової компенсації за завдані збитки – матеріальні і духовні. Важливо акцентувати увагу на тому, що саме гроші стали універсальним засобом міри праці, товарообігу та оцінки гідності людини і її фізичного стану. Вже на тій стадії розвитку русів-українців чітко відмежовувалась моральна складова людської поведінки

та суто правова, яка мала юридичні наслідки. Історично прослідковується тенденція: Віче було першим інститутом, яке мало не лише законодавчі, адміністративно-виконавчі, але й судові функції, що були невіддільні від владної політичної волі. Після запрошення Вічем Києва князів частку судових функцій Віче делегувало князю в межах тих повноважень, які були узгоджені «рядом».

Суспільство на той час уже було досить неоднорідним за розвитком продуктивних сил, участю у виробничих відносин, рівні побутової і політичної культури. В колі територіальних громад сіл і міст виділялися люди, які мали кращий досвід, накопили більше знань та здобули моральний авторитет, тобто виділилася елітна частина суспільства – «ліпші мужі», «мудрі мужі» і «градські старці». Вони не були складовою аристократії, але мали позитивний вплив на формування суспільних поглядів на державу, суд, церкву і були моральним орієнтиром для співгромадян. До думки саме таких людей суддя та інші учасники судового процесу прислуховувалися і чинили по правді.

Зважаючи на той факт, що в кожному суспільстві в силу різних обставин появляється чимало людей, позбавлених сім'ї, житла, роботи, засобів для існування, які потенційно здатні порушувати моральні і правові норми і вчиняти злочини, то церква взяла під опіку і юрисдикцію таких людей. Таким чином, церква виконувала і превентивну функцію. Руська християнська церква того часу іменувала своїх прихожан «миряними», оскільки тодішнє суспільство ідентифікувало себе цим іменем. Отже, маємо підстави вважати, що сформовані судові інститути були національно-державними і за своєю юрисдикцією відрізнялися від європейських, а особливо східно-деспотичних держав своїм гуманізмом, миролюбністю. У традиції українського народу за іноземцями, які приїздили в різних справах на територію Київської Русі, закріпилася їх назва «гості». Звідси і похідні терміни – гостина, гостинець. Гостинність як одна з основних характеристик суспільної психології українського народу сприяла формуванню гуманних і добродійних відносин

у судовій системі. Маврикій писав, що «до прибуваючих до них іноземців вони [українці] ставляться ласкаво й, виявляючи їм знаки своєї поваги, [при переході їх] з одного місця в інше охороняють їх при необхідності, так що якщо б виявилось, що через недбалість того, хто приймає в себе іноземця, останній зазнав [якоїсь] шкоди, приймаючий його раніше починає війну [проти винного], вважаючи справою честі помститися за чужоземця. Тих, хто знаходиться у них в полоні, вони не тримають у рабстві, як інші племена, протягом необмеженого часу, а обмежуючи [термін рабства], певним часом пропонують їм вибір: бажають вони за певний викуп повернутися геть чи залишитися там [де вони знаходяться] на становищі вільних і друзів» [5].

Висновки. Руси-українці в переддержавний період сформували і розвинули сільськогосподарське і ремісниче виробництво та утвердили у всіх сферах суспільних відносин моральні норми, які закріпилися в традиціях і звичаєвому праві. Останнє стало однією з підстав формування інституту судової системи – «Руська Правда». Запровадження інституту князя зміцнило міжнародну торгівлю і міждержавні відносини, що вимагало нових правовідносин як між суб'єктами внутрішньої і зовнішньої торгівлі, так і між представниками державних інститутів і місцевих владних структур. Новий рівень соціально-економічних відносин закономірно супроводжувався наростанням різного роду нерівностей і суперечок, що вимагало формування судових інститутів влади в державному устрої, які б забезпечували справедливі умови дії і взаємодії всіх суб'єктів життєдіяльності. Такі інститути були створені у формі «Руська Правда», ринкова площа, на якій відбувався початок і завершення судового процесу, представники княжої влади у світському суді та церковний суд. Віче як основоположний парламентсько-демократичний інститут виконував функцію нагляду за діяльністю всіх державних службовців, у т.ч. і князя, та судову функцію за державну зраду.

Література

1. Андрусишин Б. І. Пам'ятки історії держави і права України. Київська Русь [Текст] / Б. І. Андрусишин, А. М. Гуз ; Національний педагогічний ун-т ім. М.П.Драгоманова. Кафедра теорії та історії держави і права. – К.: [б.в.], 2003. – 60 с.
2. Бурдін М. Ю. Земельні відносини в Україні: історико-правовий дискурс: монографія / М. Ю. Бурдін. – Харків: - У справі, 2016. – 406 с.
3. Вернадский Г. В. Киевская Русь /- Г. В. Вернадский. – Тверь: ЛЕАН; М.: АГРАФ, 2001. – 448 с.
4. Владимирский-Буданов М. Ф. Обзор истории русского права / М. Ф. Владимирский-Буданов. – Электронный ресурс. -- Режим доступа:
https://kartaslov.ru/книги/Владимирский-Буданов_М_Ф_Обзор_истории_русского_права/
5. Маврикій Стратег. «Стратегікон» (уринок про склавинів і антів). – Електронний ресурс. – Режим доступу:
http://dneslovo.at.ua/load/dzherela/vizantijski/mavrikij_strateg_quot_strategikon_quot_urivok_pro_sklaviniv_i_antiv/9-1-0-65
6. Нечуй-Левицький І. Світогляд українського народу. Ескіз української міфології. – К.: АТ «Обереги», 1993. – 88 с.
7. Полонська-Василенко Н. Д. Історія України: у 2 т. / Н. Д. Полонська-Василенко. – Т. 1: До середини XVII століття. – К.: Либідь, 1992. – 590 с.
8. Руська Правда (Просторова редакція) // Хрестоматія з історії держави і права України. – Т. 1. З найдавніших часів до початку XX ст.; за ред. В. Д. Гончаренка. – К.: Ін Юре, 1997. – С. 29–39.
9. Сворак С. Д. Політико-правова думка України XIX–XX століть про народовладдя: монографія / С. Д. Сворак. – Івано-Франківськ: ДВНЗ «Прикарпат. нац. ун-т ім. Василя Стефаника», 2015. – 375 с.
10. Томашівський С. Історія України. Старинні і Середні віки / С. Томашівський. – Мюнхен: Укр. вільний ун-т, 1948. – 138 с.